

Повідомлення

УДК 94(477):338

В. В. Стрілець

КИЇВСЬКИЙ ОСЕРЕДОК УКРАЇНСЬКИХ СОЦІАЛІСТІВ-ФЕДЕРАЛІСТІВ ЗА ДЕНІКІНСЬКОЇ ТА РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ (1919 – 1920 РОКИ)

Статтю присвячено київському осередку Української партії соціалістів-федералістів, що протягом 1919 – 1920 років проявив себе в різних формах легальної й нелегальної політичної діяльності, зокрема у створенні Комітету об'єднаних українських громадських організацій та Братства української державності.

Ключові слова: Українська партія соціалістів-федералістів, Комітет об'єднаних українських громадських організацій, Братство української державності, С. Єфремов, А. Ніковський.

Активна участь Української партії соціалістів-федералістів (УПСФ) у політичному житті Української Народної Республіки (УНР) 1919 року повністю внеможливила їй легальну діяльність на захоплених більшовиками й денікінцями територіях та привела до переслідувань її членів. У більшості місцевостей України організації УПСФ були ліквідовані й не діяли навіть нелегально. Наприкінці серпня 1919 року в зв'язку з військовими успіхами УНР активізував свою діяльність нелегальний київський осередок соціалістів-федералістів на чолі із С. Єфремовим та А. Ніковським. Декілька істориків у загальних рисах торкалися зазначеної теми [8; 9; 15], однак вона залишається не висвітленою належним чином, що зумовлює актуальність запропонованого дослідження.

31 серпня (в день вступу військ УНР до Києва) зусиллями київських соціалістів-федералістів організована нарада представників київських осередків українських політичних партій і громадських організацій, що стояли на антирадянській платформі, на якій було утворено Комітет об'єднаних українських громадських організацій (Громадський комітет). З політичних партій, крім соціалістів-федералістів, до комітету ввійшли представники Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП) та Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР) (центральної течії) [31, арк. 71].

Платформа Громадського комітету проголошувала такі положення: українська державність як основоположний принцип; українська установча рада; боротьба з більшовизмом; демократичне виборче право (загальне, безпосереднє, рівне і таємне); аграрна реформа; забезпечення громадських та національних прав усім громадянам України [12, с. 1]. Статут Громадського комітету був прийнятий значно пізніше, аж у травні наступного року [23, с. 1].

Першим практичним кроком Громадського комітету стала невдала спроба відкинути денікінські претензії на владу в Києві [9, с. 28]. 6 вересня 1919 року був виданий перший нелегальний бюлетень Громадського комітету, який визначив першочергові завдання нової організації: об'єднання широких кіл українського громадянства і тих неукраїнських громадсько-політичних сил, які сприйняли б його платформу, та досягнення порозуміння з політичними силами з табору УНР. Йшла мова й про необхідність захисту українських культурних установ. «Ця організаційна та оборонна робота, вважаючи на умови теперішнього моменту, коли реакція знов суне під гаслом ліквідації всіх здобутків нашого відродження, – має величезну вагу для українства. Всім громадським силам, не гаючись, одностайно та однодушно стати на захист своїх прав перед небезпекою нового поневолення», – наголошувалося в бюлетені [12, с. 1].

Варто наголосити, що київські соціалісти-федералісти на чолі з С. Єфремовим та А. Ніковським здійснили спробу об'єднання українських і російських політичних сил ще навесні 1919 року. Характеризуючи цю спробу на допиті в Об'єднаному державному політичному управлінні (ОДПУ) (в справі Спілки визволення України) в 1929 році А. Ніковський сказав: «Через те, що Центральний комітет партії (тобто Головний комітет УПСФ. – В. С.) виїхав з Києва... було вирішено скласти таємну міжпартійну організацію за персональним принципом, себто втягати в організацію поодиноких осіб без відома інших позоставалих у Києві партійних груп та комітетів. У цій таємній організації були: С. Єфремов, А. Ніковський, В. Садовський, П. Стебницький, від неукраїнців – Д. Заславський, Зілберфарб, Зарубін». За словами А. Ніковського, зазначеним особам вдалося порозумітися на такій ідейній основі: «... бажана кожна інша влада, тільки не більшовицька, відношення до Директорії і до Денікіна лишить відкритим, Україна за кожної влади повинна мати забезпечення своїх державних домагань (мінімум – федерація), російська частина визнає можливою і самостійність України» [6, арк. 606].

Підтвердження факту існування цієї організації знаходимо і в записниках члена УСДРП, міністра праці в уряді УНР за часів прем'єрства О. Безпалка, що, між іншим, ще раз доводить правдивість зізнань керівників Спілки визволення України на допитах в ОДПУ УСРР. О. Безпалко засвідчує, що за більшовицької влади навесні 1919 року в Києві існувала організація у складі представників Бунду, меншовиків, правих російських есерів, лівих кадетів й українських партій, яка виступала за українську державність та демократичні свободи і не сприймала більшовизм та так званий «трудоий принцип» організації влади, запропонований Директорією УНР [31, арк. 71 – 71 зв.].

За зізнанням А. Ніковського, організація проіснувала лише до літа 1919 року, коли в Києві розпочався «червоний терор». У вересні 1919 року була здійснена спроба відновлення цієї організації (певно, з метою залучення її членів-неукраїнців до Громадського комітету), але вже розбіжність у поглядах була такою, що «порозуміння ніякого осягти не можна було» [6, арк. 607].

Не вдалося досягти порозуміння з неукраїнською демократією і в наступні часи існування Громадського комітету, до якого, за свідченням тодішнього члена президії Громадського комітету українського еседека Л. Чикаленка, входили представники майже всіх українських організацій Києва [32, с. 68]. Як зазначав Л. Чикаленко, Громадський комітет досить довго відіграв роль нелегального

українського уряду і впливи його сягали далеко за межі Києва, «майже на цілий район добрармійської окупації» [32, с. 11]. Подібної думки дотримувався і М. Славинський, стверджуючи, що київський Громадський комітет з осені 1919 року до літа 1920 року «зорганізував цілу Україну» [23, с. 15]. О. Шульгин теж відмітив, що комітет «розкидав свої сітки по всій Україні» й користувався значним авторитетом [33, с. 7].

Хоча лідери і члени Громадського комітету й не афішували роль соціалістів-федералістів у його організації та діяльності, а, навпаки, намагалися створити з комітету образ широкого надпартійного громадсько-політичного об'єднання, але провідна роль у цій організації фактично належала членам УПСФ. Наступні події, пов'язані з утворенням 1920 року уряду переважно зі членів УПСФ, у чому визначальну роль відігравав Громадський комітет, підтверджують цей факт. До того ж, за письмовими показаннями С. Єфремова на допиті в ОДПУ (1929 рік), з приходом денікінців у Києві утворився гурток «без назви і без сталої організації», який згодом (на початку 1920 року) перетворився в Братство української державності (БУД) [4, арк. 110]. Цілком імовірно, що саме цей гурток визначав діяльність Громадського комітету, оскільки керівництво останнього становили члени гуртка (С. Єфремов, А. Ніковський, В. Прокопович, П. Стебницький, О. Саліковський, П. Зайцев, Л. Чикаленко, В. Садовський, О. Гермайзе, М. Литвицький та М. Радченко) [6, арк. 613.]. Як бачимо, більшість членів гуртка належала до УПСФ (С. Єфремов, А. Ніковський, В. Прокопович, П. Стебницький, О. Саліковський та П. Зайцев), а меншість – до правого крила УСДРП.

У зв'язку з цим виникають досить складні питання: чи існувала в Києві за більшовицької і денікінської влади організація соціалістів-федералістів та чи виконували члени київської частини Головного комітету УПСФ партійні функції. Складність цих питань зумовлена відсутністю необхідної кількості документальних матеріалів. Безперечним є те, що офіційно С. Єфремов й А. Ніковський залишалися відповідно головою та заступником голови партії. Київські соціалісти-федералісти постійно перебували між собою в організаційному зв'язку і входили в Громадський комітет як представники партії. Щодо іншого, то єдиним джерелом є показання С. Єфремова й А. Ніковського на допитах в ОДПУ (1929 – 1930 роки). На початку слідства А. Ніковський стверджував, що з лютого 1919 року по травень 1920 року київські соціалісти-федералісти включно з членами Головного комітету партії С. Єфремовим, А. Ніковським та П. Стебницьким зв'язків з «уенерівською» частиною УПСФ не мали і ніяких партійних функцій не виконували [5, арк. 21]. Але пізніше він зізнався, що в 1919 році (уже за радянської чи денікінської влади в Києві – точно А. Ніковський не пригадав) до нього приїхав керівник Полтавської губернської організації УПСФ К. Товкач та поставив йому, як заступнику голови Головного комітету й «лідеру практичної діяльності партії», питання, чи слід полтавським соціалістам-федералістам зв'язуватися з повстанським рухом та керувати окремими групами повстанців. На це А. Ніковський відповів, що Головний комітет УПСФ свого часу виступив проти збройної боротьби, не бажаючи поширювати в Україні «перманентних революцій і громадянської війни, але оскільки зараз головна група партії соціалістів-федералістів силою обставин втягнута в воєнні події, оскільки вона при Директорії проводить з більшовиками війну, то й усякі наші повстанські загони можна вважати за іррегулярні резерви

української армії..., то полтавська група краще зробить, коли всякі свої можливості в цій справі використає, а саме: дасть своїх ватажків, поки вони є, дасть державницькі лозунги, внесе плановість, а головне – використає свою кращу поінформованість в операції кожної поодинокі повстанської групи» [6, арк. 717 – 718.]. Отже, лідери київських соціалістів-федералістів не ухилялися від виконання партійних функцій, вирішуючи без погодження з більшістю Головного комітету партії навіть принципові питання.

Зусиллями київських соціалістів-федералістів у вересні 1919 року почала виходити газета «Рада». З цього приводу А. Ніковський пізніше напише, що за часів денікінської окупації Києва «ми на знак повороту старого режиму стали свою газету звати не «Новою Радою», а, як і за царських часів, просто «Радою» [17, с.25]. Її появу відома шовіністична газета «позапартійного російського блоку» «Киевлянин» зустріла такими «доброзичливими» рядками: «Воскресла «Рада» з перших же днів узяла тон пригніченої ненависті, що не заважає їй мобілізувати свої сили для зміцнення свого «єдиного національного фронту» [26, с. 2].

Замість «Ради», яку невдовзі було заборонено денікінською владою «як за гнівні статті Єфремова, так і за саркастичні Стебницького» [17, с.25], київські соціалісти-федералісти почали видавати газету «Промінь». Її редактором став А. Ніковський [6, арк. 613]. Фактично органом українських соціалістів-федералістів назвала «Промінь» київська російська преса [22, с. 1]. А вінницька газета «Шлях» зауважила з цього приводу: «Вже не раз траплялося з газетою такі нещастя, але вона знову відживала, хоч і під іншою назвою. Спочатку це була «Рада», потім стала «Нова рада», в останній час мусіла повернути собі старе назвисько «Рада», а після закриття її почала виходити під назвою «Промінь» [13, с. 2]. Останній виходив протягом місяця і теж був заборонений, а А. Ніковського було викликано до київського губернатора Чернявського, який попередив, що наступним кроком влади після закриття газет та штрафів буде розстріл їх редактора [17, с. 26.].

Та, попри недовге існування власної преси, київським соціалістам-федералістам вдалося висвітлити в ній свої погляди на основні політичні питання. Своєрідним політичним маніфестом Громадського комітету стала стаття під назвою «Український революційний максималізм та українська реакція» в одному з перших номерів «Променя». Автор статті під псевдонімом Павич, відзначаючи поширення популярності серед селянства української поміркованої соціал-демократії та «соціалістично-федералістичної течії», писав: «Обидва напрями, безперечно, можуть пишатися найбільшою інтелектуальною консолідованістю і політичною чесністю свого заступництва, і в цьому запорука їхньої перемоги не тільки над «есерівщиною» та «незалежництвом» (тобто «незалежними УСДРП». – В.С.), але й над правішими українськими течіями, заступленими «енерами, есесами та народниками». Визначивши соціалістів-федералістів і правих українських соціал-демократів як носіїв «української реакції», яка відбувається у сфері не політичній, а в соціальній, автор статті зазначив, що ця реакція зосередить увагу народу тільки на тім, що нещадно нехтувалося за часів революції : «наука, церква, школа, мистецтво, кооперація, нарешті право...» Це стане віднині на порядок денний, й «оскільки це укладається в межі політичної акції, остільки провід в тім усім належатиме тим політичним колам, що виявили в

недавньому минулому найбільшу розумову досягність і соціальний провіденціалізм» [20, с. 1].

Однак відстоювання самостійності України на той час не уявлялося лідерами київських соціалістів-федералістів та Громадського комітету за доцільне. Так, у газеті «Рада» в статті під назвою «Непримиренні» С. Єфремов наголосив: «Українці справді мають свою позицію... Тільки що не в «самостійності», – принаймні щодо більш відповідальних і традиційно вихованих українських кругів говорячи, – лежить центр ваги цієї позиції» [10, с. 1] та додав: Ми були федералісти. Були і – смію думати – не вважаючи ні на що, наперекір самостійницькій часто фразеології, ними лишилися» [11, с. 1]. До речі, саме за цю статтю, у якій містилися критичні зауваження на адресу денікінської влади, «Рада» була заборонена. А А. Ніковський у «Промені» зазначив, що в політичному плані «ми можемо зріктися самостійності» [16, с. 1]. Подібні думки висловлювали й деякі інші представники київської групи УПСФ. Так, Дорошкевич, виступаючи 5 жовтня 1919 року на зборах учителів міста Києва, заявив: «Ми самостійники, оскільки мова йде про збереження наших культурних надбань, і це не має відношення до розв'язання політичної проблеми» [27, с. 2].

Сприймати пропоновані твердження як суто тактичні не слід, адже такі політики, як С. Єфремов та А. Ніковський, не звикли легковажити принципами, хоча певною мірою й відійшли від сприйнятої партією ідеї – йти до федерації через утвердження самостійності України. А надія на те, що Денікін сприйме принцип добровільного та рівноправного федерування України з Росією, мала явно утопічний характер.

Деякою мірою зазначені заяви були зумовлені й сподіванням лідерів Громадського комітету на порозуміння з російськими демократичними колами, які підтримували Денікіна. На початку вересня навіть відбулися переговори між Громадським комітетом та представниками російських ліберальних кіл, які запропонували покласти в основу майбутньої угоди збереження єдиної Росії з наданням Україні широкої автономії, причому «за південною Росією повинно залишитися найменування «Україна». Запропонована основа угоди дістала співчуття в «українських колах», говорилось у газеті «Киевское эхо» [23, с. 2]. Підтвердженням реального існування таких настроїв серед керівництва Громадського комітету є факт виключення одного з його керівників В. Садовського з рядів УСДРП за його заклики до федеративного єднання з Росією та «до порозуміння з Денікіним» [21, с. 3].

Газета Київського бюро «Союзу звільнення Росії» «Вечерние огни» таким чином відобразила позицію Громадського комітету: «Створення автономної «України» ..., унія з рештою Росії з питань зовнішньої, військової, фінансової й митної політики – ось та програма-мінімум, яку сьогодні формулювали в київських українських колах, що ще три дні тому кричали ... про «самостійну велику Україну» [30, с. 2].

Переговори закінчилися нічим, бо, як писала та ж газета «Вечерние огни», Добровольча армія взяла твердий курс у справі розв'язання «українського питання» [1, с. 2]. Тому навіть «зречення самостійності» (за А. Ніковським) не сприймалось адекватно значною частиною російського громадянства. Так, газета «Киевлянин» оцінила вищезгадану статтю С. Єфремова як тактичний захід з

метою зберегти хоча б що-небудь «для нового «державного» експерименту, якщо вдасться» [19, с. 1].

Однак треба визнати, що авторитету соціалістам-федералістам зазначені висловлювання С. Єфремова та А. Ніковського не додали. З їх приводу в листопаді 1919 року вже згадуваний російський шовініст А. Савенко напише: «...українці, бачачи, що «ставка на Петлюру бита», вже перефарбовуються у федералістів. Пройде ще небагато часу, і федералісти почнуть перетворюватися в автономістів, і я не втрачаю надії дожити до того часу, коли п. Єфремов та київські кадети... будуть клястися, що український рух ніколи не мав нічого спільного з сепаратизмом...» [28, с. 1].

Разом з тим є підстави вважати, що не всі члени УПСФ, котрі перебували на окупованій Добровольчою армією території, поділяли погляди С. Єфремова та А. Ніковського. Вищезгадана газета «Вечерние огни», описуючи позицію одного з неназваних представників соціалістів-федералістів, зазначила: «В найголовнішому питанні своєї політики «українці» продовжують відстоювати цілком неприйнятну для жодної російської партії точку зору – вони не хочуть слухати не тільки про автономію, але й про федерацію, і з фанатичною впертістю продовжують відстоювати ідею незалежності «України», яку вони до того ж не уявляють великодержавною, тобто з включенням всієї території гетьманської «Української держави» і, в додаток, Криму, Кубані та Галичини. Російському населенню цієї території вони, в своїх мріях, великодушно погоджуються надати право національно-персональної автономії. Загалом, вони ґрунтують всі свої розрахунки на зростанні бандитизму в Малоросії, сподіваючись використати цей розбійницький рух для своїх цілей.

«Українці» не облишили навіть думки про можливість збройної боротьби з Добровольчою армією, мріючи про те, що її змете «народне повстання» [18, с. 3].

Серед практичних кроків Громадського комітету за денікінської влади варто відмітити поїздку його делегації у складі соціаліста-федераліста О. Саліковського та соціал-демократа Л. Чикаленка на Дон і Кубань. У травні 1920 року редагована О. Саліковським київська газета «Громадське слово» зазначила, що метою делегації було встановлення контакту з місцевими громадськими колами для боротьби з навалою російських реакційних сил [25, с. 1]. Але А. Ніковський на допиті в ДПУ стверджував інше: незважаючи на всю безнадійність політичних перспектив для України під денікінською владою, делегація була направлена в Ростов до «Особого Совещания», щоб дізнатися про плани Денікіна відносно України й отримати «маленькі уступки на культурнім хоч полі» [5, арк. 111]. Імовірно, що делегація прагнула розв'язати обидва завдання.

Захист українських культурних надбань, дійсно, виявився найпродуктивнішим напрямом діяльності Громадського комітету. Згодом один із його керівників соціаліст-федераліст П. Зайцев відмітить, що українське громадянство, яке повинно було захищати свою культуру, свій обов'язок виконало. «Занесена над нами дубина Денікіна відскочила при першій спробі розвернутися, не завдавши нам ні найменшої шкоди (це, зрозуміло, – свідоме перебільшення. – В.С.). Наші університети, академія, просвіти, всі культурно-просвітні заклади по всій території України, зайнятої цим ворогом, високо тримали свій жовто-блакитний прапор. Не у верхах тільки, а й у селянстві знаходили ґрунт. Це воно нас і

підтримувало й через кооперацію дало можливість вистояти», – наголосив він [3, с. 1].

Як уже згадувалося, керівники київських соціалістів-федералістів уходили в гурток «без назви і сталої організації», який утворився в Києві на початку вересня 1919 року. За зізнаннями С. Єфремова на допиті в ОДПУ (1929 рік), приблизно на початку січня 1920 року відбулися ліквідаційні збори цього гуртка, але оскільки «настрій у членів гуртка був такий, що і Радянська влада так само чужа, окупаційна», то ці ліквідаційні збори поклали початок новій організації під назвою Братство української державності (БУД), діяльність якого згодом виявилася тісно пов'язаною з політикою УПСФ в еміграції. Як стверджував С. Єфремов, організатори БУД були переконані, що необхідно поставити національне над класовим, державне над партійним, і на цьому ґрунті створювати нову організацію, яка повинна бути схожою на дореволюційне Товариство українських поступовців (ТУП), що на певній платформі об'єднувало всі українські сили, «не розрізняючи партійної приналежності окремих своїх членів» [4, арк. 110-111]. Практично ж соціалісти-федералісти, як і радикал-демократи в ТУП, утворили переважну більшість нової організації. А. Ніковський теж на допиті в ОДПУ показав, що БУД ґрунтувався на громадських традиціях й імперативах ТУП, УПСФ та особливо дореволюційної масонської організації [6, арк. 613].

Програму БУД розробив його керівник С.Єфремов разом із В. Садовським, статут – С. Єфремов, Л. Чикаленко та М. Литвицький [7, арк. 616]. Завдання БУД убачалося у здобутті й захисті незалежності України, консолідації й вихованні громадянства «у цьому напрямі» та використуванні з цією метою народних рухів і тих чи інших політичних обставин. Крім цього, програма БУД включала такі пункти: демократичний державний лад (Установча рада та загальне, пряме, рівне й таємне виборче право); політичні вольності з гарантуванням їх; національна рівноправність і аграрна реформа за принципом «земля тим, хто її обробляє» [32, арк. 1; 10, арк. 112]. Разом із тим С.Єфремов не відкидав і можливості федеративного єднання України із сусідніми державами, але лише тоді, коли вони вже цілком завершать «період свого державного творення» [4, арк. 112]. У зв'язку з цим керівництво БУД визнало за доцільне підтримувати стосунки з російськими політичними колами, особливо (на ґрунті боротьби з більшовиками) з подібними до БУД організаціями в Москві (групами С. Мельгунова та Махотіна) [6, арк. 614].

За статутом БУД об'єднував українських громадян «персонально», без огляду на їх національність на основі надпартійності та моральних якостей. Надпартійність розумілася як перевага національного над класовим, державного – над партійним. Зазначалося, що БУД впливає на партії через своїх членів, які одночасно є членами цих партій, з метою забезпечення порозуміння між ними та «стирання суперечностей». При виникненні суперечностей між БУД і партією члени БУД повинні ставати на бік першого [14, арк. 1].

За зізнаннями С. Єфремова на допиті в ОДПУ, БУД поділявся на секції: народного господарства (В. Коваль, П. Стебницький), організаційну (С. Єфремов, М. Литвицький, Л. Чикаленко), політичних зносин (А. Ніковський, В. Прокопович), державного будівництва (О. Саліковський, М. Литвицький, С. Єфремов, Л. Абрамович) та пропаганди (Л. Чикаленко, О. Гермайзе) [4, арк. 114-115].

Протягом 1920 року діяльність БУД обмежувалася лише м. Києвом (якщо не брати до уваги впливи пов'язаного з БУД Громадського комітету). Лише в травні 1920 року, коли на частині України відновилася влада УНР, у керівництва БУД виникла думка про заснування у Вінниці філії організації, але часу на це не вистачило [4, арк. 115].

Ставлення БУД до більшовицької влади було однозначно негативним. Але офіційно його члени, більшість з яких проживала і працювала в Києві легально, намагалися не вступати в конфлікти з радянською владою. А. Ніковський навесні 1920 року навіть погоджувався видавати газету, яка, за оцінкою близького до соціалістів-федералістів в еміграції варшавського журналу «Шляхом незалежності», мала б завданням «прокласти місток поміж окупаційною владою» та українським громадянством [7, с. 84].

Таким чином, за умов згортання діяльності УПСФ на території не підконтрольної УНР України київський осередок соціалістів-федералістів на чолі з формально лідерами партії С. Єфремовим та А. Ніковським, не полишаючи повністю суто партійну роботу, зосередив свою увагу насамперед на консолідації споріднених політичних груп, що стояли на антирадянських позиціях. Найбільшою мірою осередок співпрацював з місцевими українськими соціал-демократами. Поступово партійна складова діяльності київських соціалістів-федералістів завмирає, хоча серед громадськості Києва впродовж зазначеного періоду останні сприймалися переважно саме як представники УПСФ. Створені 1919 року Громадський комітет і 1920 року БУД базувалися на сповідуваних ще попередником УПСФ – Товариством українських поступовців – принципах надпартійності, «персонального» членства, ідеях державності України та демократії. Згодом, після самоліквідації 1924 року БУД, С. Єфремов та А. Ніковський зазначені підходи поклали в основу організованої ними Спільки визволення України.

Список використаних джерел

1. В стане Петлюры // Вечерние огни. – Киев. – 1919. – 22 августа (4 сентября).
2. В украинских кругах // Киевское эхо. – Киев. – 1919. – 28 августа (10 октября).
3. Верховный атаман в Киеве // Киевский день. – Киев. – 1920. – 25 мая.
4. Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі ГДА СБУ). – Спр. 67098 ФП. – Т. 11.
5. ГДА СБУ. – Спр. 67098 ФП. – Т. 59. – Ч. 1.
6. Там само. – Ч. 3.
7. Гл. Л. Судова справа Союзу визволення України / Л. Гл. // Шляхом незалежності (Варшава). – 1931. – №3. – С. 62 – 100.
8. Гриценко А. Політичні сили в боротьбі за владу в Україні: рік 1920-й / А. Гриценко. – К.: Інститут історії України НАН України, 1997. – 94 с.
9. Доценко О. Літопис української революції (Матеріали і документи до історії Української революції). 1917 – 1923 / О. Доценко. – К.; Львів, 1924. – Т. II. – Кн. 4. – 400 с.
10. Єфремов С. Непримиренні I / Сергій Єфремов // Рада. – Київ. – 1919. – 6 (19) вересня.
11. Єфремов С. Непримиренні II / Сергій Єфремов // Там само. – 7 (20) вересня.
12. З газет (в Києві) // Громадянин. – Житомир, 1919. – 14 вересня.
13. З газет // Шлях. – Вінниця, 1919. – 1 (14) грудня.

14. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського. – Ф. 317. – №61.
15. Лебедева О. Громадсько-політична діяльність Сергія Єфремова (1897-1929 рр.): Дис... канд. іст. наук / Лебедева Оксана Анатоліївна. – Київ, 2009. – 194 с.
16. Ніковський А. Академія наук / Ан. Ніковський // Промінь. – Київ, 1919. – 22 вересня (5 жовтня).
17. Ніковський А. Хутір Чорного Мина / Анд. Ніковський // Стебницький. 1862-1923. – Київ: Слово, 1926. – С. 19 – 44.
18. О чём мечтают украинцы // Вечерние огни. – Киев, 1918. – 19 октября (1 ноября).
19. Ольгин. Отход на «заранее подготовленные позиции» / Ольгин // Киевлянин. – Киев, 1919. – 12 сентября.
20. Павич. Український революційний максималізм та українська реакція / Павич // Промінь. – Київ, 1919. – 18 вересня (5 жовтня).
21. Партійне життя // Робітничая газета. – Кам'янець-Подільський, 1919. – 14 жовтня.
22. Печать // Киевская жизнь. – Киев, 1919. – 26 ноября (9 декабря).
23. Политические вести // Киевский день. – Киев, 1920. – 18 мая.
24. Політичні листи // Український вісник. – Прага – Подєбради, 1925. – Жовтень. – С. 14 – 15.
25. Політичні справи // Громадське слово. – Київ, 1920. – 28 травня.
26. Р. К. Что пишет «Рада» / Р. К. // Киевлянин. – Киев, 1919. – 5 сентября.
27. Русско-украинские отношения // Русь. – Киев, 1919. – 22 сентября (6 октября).
28. Савченко А. Заметки / Савченко Ан. // Там же. – 7 ноября.
29. Солдатенко В. Українська революція. Історичний нарис / В.Ф. Солдатенко. – К.: Либідь, 1999. – 556 с.
30. Среди украинцев // Вечерние огни. – Киев, 1919. – 22 августа (4 сентября).
31. Центральний державний архів вищих органів державної влади та державного управління України. – Ф. 4453. – Оп. 1. – Спр. 8.
32. Чикаленко Л. Уривки зі спогадів років 1919 – 1920 / Л. Чикаленко. – Нью-Йорк: Наша Батьківщина, 1963. – 167 с.
33. Шульгин О. Про нашу міжнародну політику / Олександр Шульгин // Там само. – С. 3 – 9.

В. В. Стрилець

**КИЕВСКАЯ ЯЧЕЙКА УКРАИНСКИХ
СОЦИАЛИСТОВ-ФЕДЕРАЛИСТОВ ПРИ
ДЕНИКИНСКОЙ И СОВЕТСКОЙ ВЛАСТИ (1919 – 1920 ГОДЫ)**

Стаття посвящена киевской ячейке Украинской партии социалистов-федералистов, которая на протяжении 1919 – 1920 годов проявила себя в разных формах легальной и нелегальной политической деятельности, в частности в создании Комитета объединённых украинских общественных организаций и Братства украинской государственности.

Ключевые слова: Украинская партия социалистов-федералистов, Комитет объединённых украинских общественных организаций, Братство украинской государственности, С. Ефремов, А. Никовский.

V. V. Strilets

**KYIV SOCIETY OF UKRAINIAN SOCIALIST-FEDERALISTS IN DENIKIN
AND SOVIET TIMES (1919 – 1920)**

The article deals with the Ukrainian society of the Ukrainian Party of Socialist-Federalists that during 1919 – 1920 participated in different forms of both legal and illegal political activities, in particular in forming the Committee of United Ukrainian Non-Governmental Organizations and the Fraternity of Ukrainian Statehood.

Keywords: *the Ukrainian society of the Ukrainian Party of Socialist-Federalists, the Committee of United Ukrainian Non-Governmental Organizations, the Fraternity of Ukrainian Statehood, S. Yefremov, A. Nikovsky.*

Надійшла до редакції 18 грудня 2013 року

* * *